

Момчил МЛАДЕНОВ

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България)

БЪЛГАРСКОТО ЧЕРНОМОРИЕ ПРЕЗ XIV ВЕК – КОНТАКТНА ЗОНА НА ПРАВОСЛАВИЕ И КАТОЛИЦИЗЪМ

Momchil MLADENOV

“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

THE BULGARIAN BLACK SEA COAST IN THE 14th CENTURY – A CONTACT ZONE OF ORTHODOXY AND CATHOLICISM

The paper presents the place of the Bulgarian Black Sea coast in the geography of religious contacts and conflicts in the 13th – 14th centuries. This area is characterized by ethnic and religious diversity. But the local ethnic and cultural appearance is determined by the Orthodox population – Bulgarians and Greeks. In the first part of the paper, the author presents the Venetian commercial activities in Varna, Messembria, Sozopol and Anhalo. In the 14th century, the West coast of the Black Sea was gradually caught up in Genoese trade expansion. That is why in the paper, the problem is posed about the role of the Italian colonies as a factor for Catholic propaganda in the Bulgarian lands in the 14th century. According to the author in this respect, Venetians and Genoese had limited influence. More significant factor were the Catholic bishoprics in the Black Sea area. Among them the bishopric of Kaffa (present Feodosia in Crimea) stood out where in 1317, a Latin prelate established himself. During same military conflicts on the Bulgarian Coast in the 14th century, separate cases of religious confrontation were observed. The paper also examines the role of the Orthodox episcopates and monasteries. In the 14th century, no elements of strong confrontation between Orthodox Christians and Catholics on the Bulgarian Black Sea Coast could be traced. The conversion of particular individuals from Orthodoxy to Catholicism was due to concrete and extraordinary circumstances.

Keywords: Bulgarian Black Sea coast, Bulgarian Kingdom, Venice, Genoa, Catholic propaganda, Orthodox episcopates.

През XIII и XIV век съществуват редица райони на пряк контакт между представители на православието и латинската вяра. Това се дължи преди всичко на последиците от Четвъртия кръстоносен поход, довел до временно унищожение на единната Византийска империя и отворил пътя за икономическата и военна експанзия на редица европейски сили в Източното Средиземноморие. По тази линия ще отправим поглед към западния бряг на Черно море и ще потърсим неговото място в географията на религиозните контакти и конфликти през XIII–XIV век. А тази география е твърде обширна, защото обхваща мегаполиси като Константинопол, традиционни византийски средища като Атина и

Солун, стратегически острови като Кипър и Родос и т.н. Към нея трябва да причислим и южна Италия и Сицилия, където все още има остров от гръцко население, обградено от латински християни. Вниманието ни е съсредоточено на XIV век, когато процесите са особено интензивни и по-добре документирани в писмените извори.

Бърза ме да напомним, че срещата на православни и латинци се осъществява на различни нива и степени на досег. На първостепенно място стоят официалните преговори между византийския императорски двор, Константинополската патриаршия и Апостолическият престол за сключването на църковна уния. Тази голяма тема ще остане в страни от нашето внимание, което ще се насочи към по-частни измерения на „вглеждането“ на двата клона на християнския свят. Конфесионалните противоречия между Изтока и Запада са отразени в широк кръг текстове от епохата. Напоследък те се радват на повишен интерес сред изследователите и също остават извън настоящите бележки (Николов 2011; Николов 2016).

През XIII–XIV век българското Черноморие е зона, където си дават среща различни народи и култури. По всяка вероятност в черноморските градове развиват делова дейност търговци от Дубровник и представители на арменската диаспора, която се разграничава и от латинците, и от православните християни. Картината става още по-сложна и интересна, ако се имат предвид и еврейските общности, които в средата на XIV век са засвидетелствани във Варна и Месемврия. Не е изключено в пристанищата на север от Балкана да обитават и известен брой монголо-татари и кумани (Сакъзов 1935: 62–63). Но цялостният етнически и културен облик на западния черноморски бряг се определя от местното православно население, съставено предимно от българи и гърци (Гюзелев 1992: 1–11). Поради това, когато говорим за ортодоксалните и отношенията им с латинците, ние имаме предвид преди всичко представителите на тези два народа.

Но нека започнем поред. След превземането на Константинопол от участниците в Четвъртия кръстоносен поход през април 1204 г. венецианците получават ексклузивни права върху търговията в Черно море (Jacoby 1993: 146–149; Гюзелев 2001: 14–15; Матанов, 2002: 234–245). Търговци от републиката на Сан Марко се установяват трайно във Варна, Месемврия, Анхиало и Созопол (Гюзелев 2001: 42–46, 106–107, 174; Плетньов 2008а: 9–55; Гюзелев 2009а: 34–43, 109–111).

Основен конкурент на Serranissima в черноморската търговия остава Генуа. Нейните позиции се засилват след 1261 г., когато латинската власт в Константинопол е премахната и лигурийците се нареждат сред стратегическите съюзници на Византия. През XIV век генуезката експанзия обхваща плътно и басейна на Черно море. Интересно е, че процесът не се ръководи централизирано, а се задвижва по линия на отделни частни сдружения и кантори. Възникването на колонии в Созопол, Варна и Анхиало е плод преди всичко

на договори и концесии между тези лица и владетелите на съответните страни (Тодорова 1982: 370).

Генуезците присъстват трайно и в разположените по долното течение на Дунав градове Килия, Вичина и Ликостомо. Напоследък се смята, че последните две названия всъщност се отнасят до едно и също селище, но проучванията в тази насока са предстоящи (Атанасов 2009: 116, бел. 40). С оглед на нашата тема е важно да подчертаем, че в тях е документирано съществуването на латински храмове. Освен това между 1320 и 1330 г. във Вичина функционира и францискански манастир (Кузев, Гюзелев 1981: 298–299, 341–342; Schreiner 1986: 134; Гюзелев 2009б: 161). Говорейки за посочените градове, не бива да забравяме, че през XIII и XIV век те са компактно населени с българи и представляват гранична зона между Българското царство и монголо-татарската „Златна орда“ (Павлов 1996: 68–73; Гюзелев 1995: 27–30, Божилов, Гюзелев 2004: 273–315).

За нас преди всичко остава проблемът доколко венецианските и генуезки колонии (в очертаните им мащаби) представляват фактор за разпространението на латинската вяра по българското крайбрежие? Логично е да приемем, че изграждането на търговската инфраструктура, църковните сгради, манастири и т.н. създава благоприятни условия за засилване на латинската пропаганда. Но трябва да се имат предвид няколко фактора, които не позволяват този процес да бъде преувеличаван. Да не забравяме, че темповете на западната експанзия в Черноморието през XIII–XIV век не са константна величина. Редица изследователи приемат, че след 40-те години на четиринадесетото столетие в търговската дейност се наблюдава известен спад, свързан с кризата на европейската икономика. (Laiou-Thomadakis 1980–1981: 177–222; Karpov 1997: 65–77). Следователно негативната промяна на икономическата конюнктура предполага и ограничаване притока на лица с латинско вероизповедания и съответно възможностите за контакти между тях и православните.

На следващо място е необходимо да отчетем, че обитателите на италианските колонии до известна степен остават изолирани от православното население в черноморските селища. Обособяването на ограничена градска зона, в която пребивават венецианци и генуезци, не предполага наличието на интензивен и всекидневен досег с местните жители. Показателна в това отношение е картината в Трапезунд, където е налице стриктно разграничение между гърци и генуезци (Карпов 1990: 276–291; Карпов 1991: 26). Вероятно във венецианските и генуезки колонии по българското Черноморие има сходен режим на разделение. В същото време едва ли можем да се съмняваме, че нормативните разграничения са нарушавани в живата, всекидневна действителност.

Основен път за установяване на контакти между латинци и православни в черноморския басейн, а и в цялото Източно Средиземноморие, остава търговската дейност. Но в повечето случаи бизнес делата преминават по утвърден делови формат и са лишени от религиозни измерения. Все пак средновековните

търговци не са мисионери и са съсредоточени върху увеличаването на печалбите си, а не към пропагандирането на латинската вяра. Още повече че един от фундаменталните принципи на венецианската политика в Източното Средиземноморие е подчинен на стремежа да се толерират местните верски традиции. Тук е налице ясно разграничение между политика и религия, което добре проличава в ситуацията на о-в Крит през XIV век (Gill 1979: 463). Следователно италианските делови лица по западния бряг на Черно море бележат присъствието на католически анклави, но сами по себе си те не представляват фактор за разпространението на католицизма в Понта.

Основен двигател в тази насока са разположените наблизко латински църковни центрове. Сред тях се откроява Кафа (дн. Феодосия, Крим), където през 1317 г. е учредена епископия с граници „от град Варна в България до Сарай включително на дължина и от Черно море чак до земята на рутените (русите) на ширина“. Важно е да отбележим, че първият епископ на Кафа, Йероним, е духовник, силно ангажиран с воденето на преговори между Константинопол и Рим за сключването на църковна уния (Гюзелев 2009б: 385–387). Вероятно новият престол е призван не само да обгрижва намиращите се в Крим католици, но и да работи за разпространението на латинската вяра в Черноморския басейн.

Както споменахме, навлизането на редица лица, изповядващи латинската вяра (търговци, моряци, военни, занаятчии, служители, мисионери), предизвиква необходимост от изграждане на католически храмове в черноморските градове. През интересувания ни период е документирано наличието на латински храм в Килия, а в други италиански колонии като Вичина и Маврокастро, са изградени дори манастири на францисканците (Гюзелев 2009б: 161, 227). Доколко обаче тези храмове привличат местните православни към римската вяра, е трудно да се каже. Самите църковни сгради явно се намират в рамките на съответната колония и достъпът до тях е ограничен, което прави малко вероятно провеждането на религиозна пропаганда сред православните от страна на латинските енорийски свещеници. Това обаче не изключва възможността отделни българи, дори и повърхностно, да се запознаят с чуждата за тях конфесия и чрез местния католически духовник.

Тук е мястото да се спрем на един интересен, но дискуссионен момент, свързан с католическата пропаганда в Българското царство през XIV век. Става въпрос за посланието на папа Бенедикт XII (1335–1342) до майката на цар Иван Александър от месец юли 1337 г. С него се отправя предложение „благородната жена Петрица, Карвунска деспотица“ да приобщи сина си към католицизма (Божилов, Гюзелев 2004: 223; Божилов 2014: 251). Със сигурност към края на живота си тя се влива в редовете на женското православно монашество (Николова 2009: 43–47). Сам по себе си този факт говори за нетрайната почва, на която се основава католическата инвазия, която не успява да привлече българския елит от XIV век.

Виждаме, че пътищата за приобщаване на ортодоксални към латинската вяра са ограничени. Но преградите все пак се нарушават и това става най-

често по линия на смесените бракове. През първата половина на XIV век папата откликва на зачестилата практика на сватби между италиански търговци от Черноморския басейн и дами от местното ортодоксално население. Задължително условие за това е съответните жени напълно да се откажат от православието и да преминат в латинската вяра“ (Гюзелев 2009б: 161, 226). Поразличен характер имат брачните договори между италиански търговци-ергени и местни дами, които предвиждат съвместно съжителство и отглеждане на децата. След приключване на деловите задължения на съпруга и неговото напускане на града, договорът губи сила. Децата от женски пол остават с майките, а тези от мъжки пол, обикновено последват бащата към Апенините (Карпов 1998: 453–472). Вероятно няма строго изискване жените, които сключват подобен вид брачни договори, да променят вярата си. Евентуалното преминаване в латинската вяра от тяхна страна е акт на свободна воля и личен избор.

Съществува и друга възможност за религиозна трансформация на православните. Става въпрос за поробването на представители на ортодоксалната вяра и тяхното освобождаване. Особено интересна е съдбата на бившия роб Лука Чиврино, който дарява 50 бизанта на католически храм в Тана. Същата сума обаче дарителят предвижда и за близката православна църква „Св. Никола“, която трябва да се „построи, ремонтира и получи всичко необходимо“ (Карпов 2000: 192). Става ясно, че Лука официално е католик, но в духовен план не прекъсва връзката си с православието. Случаят е показателен за причините, водещи до отстъпление от родната вяра. Те са обусловени както от личната неволя на робското положение, така и от чисто икономическия интерес за осъществяване на пълноценна кариера в латинското обкръжение. В този ред на наблюдения вниманието ни привлича някой си „Георги от Варна, известен още като Доминик от Варна“, служил в генуезката флота и живеещ в лигурийската република от 1380 до 1394 г. (Гюзелев 1997: 213–214; Гюзелев 2005). По всичко изглежда, че този българин е приел латинската вяра, но доколко искрено е пристъпил към конфесионалната си промяна, остава неизвестно.

Спирайки се на този момент, е необходимо да отчетем, че на практика поробването на българи от страна на венецианци и генуезци е един от аспектите на нетолерантно отношение на латинския свят към лицата с православно вероизповедание (Гюзелев 1999: 55). Документите за регистриране на робски статут или освобождаване обаче предоставят ограничена информация и по същество не са свързани с черноморските градове, но смятаме, че краткото им разглеждане е оправдано. Един възможен индикатор за конфесионална метаморфоза представлява промяната на името на даденото лице. Така например през 1409 г. на о-в Крит, робинята Яника (Янка) получава името Лучия. Но са засвидетелствани и случаи, при които поробените българи придобиват имена, характерни за гръцката езикова среда (Гюзелев 2001б: 50; Божилов 2014: 329). Следователно смяната на името не е категорично доказателство за приобщаването на неволниците към католицизма. За сметка на това са на лице отделни

сигурни указания за промяна на вероизповеданието на някои робини. Например българката Стослана, която през 1399 г. в качеството на робиня приема католицизма и името Урса (Гюзелев 1997: 216; Гюзелев 2001б: № 40, № 87). Следователно, именно чрез робството някои жени приемат чуждата вяра и заедно с това получават нови имена, но това не означава, че те са освобождавани. Статутът им на свободни личности се постига само след изрично позволение на господаря (Гюзелев 1999: 55).

Говорейки за религиозните турбуленции в личната съдба на съвременниците на XIV век, не можем да подминем името на бившия мюсюлманин Антоний, чийто случай е разгледан на заседание на Св. Синод на Константинополската патриаршия от февруари 1374 г. Интересно е, че Антоний за неизвестен период от време преживява истинска каскада от верски трансформации: православен – мюсюлманин, мюсюлманин – католик, католик – православен (Гюзелев 1994: 201–202; Мутафова 1999: 136). Във всички случаи виждаме, че поне за отделни личности, смяната на вярата не е свързана с драматични духовни преживявания.

Но да се върнем към българското Черноморие, където във военните конфликти през XIV век можем да видим и елементи на конфесионално противопоставяне между латинци и ортодоксални. Така например през 1352 г. генуезката флота превзема Созопол, Месемврия и Урдовиза и ги подлага на разорение. По-специално във Созопол са поругани православните храмове, а манастирът „Св. св. Кирик и Юлита“ остава в руини до 1357 г., когато е възстановен от монаха Дионисий (Гюзелев 2009а: 65–67, 125–126). Показателни са и събитията, свързани с похода на граф Амедео VI Савойски срещу българските черноморски пристанища през 1366 г. За отношението на латинските военни към тукашното население може да се съди и от основния наративен извор за похода – т. нар. „Савойска хроника“. Същевременно към нейните данни трябва да се подхожда предпазливо, защото окончателното съставяне на текста датира от XV век. Според документа основната причина за геноцида над гражданите на Месемврия е, че при отбраната на крепостните стени те са избили много „нападащи християни“, т.е. хората на графа. На друго място в същата хроника самият Амедео VI заявява на придружаващите го ромеи, че ще продължи да воюва с „тези, които са неверни като българите“ (Гагова 2004: 202–204). По същество тези сведения приравняват православните българи с еретиците и неверниците. Дали това е действителното отношение на рицарите към завареното население по време на самата военна кампания, е трудно да се прецени. Далеч сме от мисълта да приемем, че всички насилия на савойските наемници се дължат на идеологическия постулат, че войната се води срещу православни.

При конфликтите с религиозен оттенък не страдат единствено православните. Характерен показател е убийството на монаха Анджело от Сполето, на 2 април 1314 г. В течение на седем години, до смъртта си в Маврокастро,

този францисканец успява да привлече към католицизма значителен брой местни велможи и хора от простолюдието. Но трябва да имаме предвид, че в основата на този инцидент вероятно стоят българи мюсюлмани, преселени в дунавския град от Волжка България (Дуџиев 1965: 406). Следователно в гибелта на францисканския монах е трудно да се видят ясно изразени измерения на драстично противопоставяне между православни и латинци.

В хода на нашето изложение сме длъжни да отчетем отношението и ролята на крайбрежните православни църковни центрове към третираната тема. Константинополската патриаршия, под чиято юрисдикция се намират въпросните епархии, е своеобразен гарант за доминирането на византийското образование и гръцкия език в религиозния и културен живот на Черноморието (Гюзелев 1992: 5). Един от архиерейските престоли със значимо място в църковните структури през XIV век е Варненско-Карвунска митрополия, подчинена на Константинополската църква (Плетньов 2008б: 126–144; Плетньов 2008с: 37–40). Израз на високия статут на епархията е обстоятелството, че впоследствие тя е обявена за патриаршеско владение (Гютюнджиев 2002: 560–566). Месемврийската (Несебърска), Созополската и Анхиалската митрополии през XIV в. също се намират в състава на Константинополската патриаршия и техните предстоятели участват в заседанията на Св. Синод в Цариград (Гонис 1994: 455–470; Николова 1997: 240–242). Това индиректно означава, че те полагат и грижи за съхраняване на православно паство и ограничаване на латинското влияние. Същевременно не всички от споменатите архиерейски седалища са неизменно в лоното на ортодоксалната вяра. Така например, през 1274 г. митрополитът на Месемврия се присъединява към Лионската уния, а през 1439 г. йерейт на Анхиало подписва Фераро-Флорентинската уния (Gill 1958: 259). Но тук по-скоро имаме изключения от традицията, които се дължат на конкретните условия в дадения момент, когато значителна част от епископата на патриаршията следва нейната официална политика. Тяхното пълноценно функциониране на всички нива в живота на всеки православен християнин от XIV век представлява определена гаранция за укрепване на ортодоксалните традиции. В този случай опозицията българи – византийци явно е изтласкана на заден план. Повечето, ако не и всички архиереи на въпросните престоли, са гърци, но те обективно съдействат за укрепване на православия сред българските си енорияши.

Православните манастири по западния бряг на Черно море са друга бариера пред латинското влияние. Сред тях се откроява Аладжа манастир, до Варна, който се счита за най-значимата киновиална скална обител в България през XIV век (Атанасов 2009: 371–400). В района на Емонската планина, недалеч от крайбрежието, се регистрира наличието на няколко монашески обители. Средоточие на манастири се оформя около Месемврия (Gjuzelev 1986: 43–44; Nikolova 2009: 3–16) и Созопол. Заслужава да се отбележи, че созополският манастир „Св. Йоан Продром“ се налага като крупно книжовно средище през XIV и първата половина на XV век (Гюзелев 1985: 113, 149–150). Тези и

други черноморски манастири поддържат контакти не само с Константинопол, но и с Търново, исихаския център Парория и Света гора. Това, от своя страна, е фактор за навлизането на исихазма и неговите антилатински елементи сред местното монашество. Някои от обителите имат интензивни връзки с местното население и поддържат православната му вяра.

И така, от изнесените свидетелства могат да се направят някои частични изводи, защото за по-категорични и всеобхватни наблюдения е необходима по-богата изворова база. Вече посочихме, че през XIV век българското Черноморие е една от „лабораториите“ за тестване на параметрите в отношенията между латинци и православни. Това се вижда особено добре, ако съпоставим картината по крайбрежието с вътрешността на Българското царство, където относителният дял на католици е несравнимо по-нисък. В един подобен извод няма нищо учудващо, доколкото във всички епохи животът в морските градове е по-интензивен и по-богат на културни флукуации. Ето защо именно в черноморските пристанища съвременниците могат да се запознаят с латинската форма на християнската вяра и да занесат тази информация в родните си краища. При средновековното ниво на комуникации и обмен на данни този момент съвсем не е за подценяване.

Говорейки за православните, трябва да отчетем основната роля на българи и гърци, които през XIV век се чувстват по-единни от всякога. Акцентът върху православното единство се преекспонира на фона на османското завоевание и икономическата експанзия на католическа Европа. Два фактора, обричащи православните християни на Балканите на загуба на независимост и стопански просперитет. Но в зоната на българското Черноморие явно липсват елементи на остро противопоставяне между ортодоксални и католици. Ако изобщо избухват конфликти, това става по конкретен повод, най-често в контекста на военни действия. На битово ниво контактите между представители на двете групи са ограничени, носят чисто делови характер и не предполагат еволюция в екстремистки уклон. Изглежда че като цяло двете общности водят мирно съществуване, в рамките на което се проявява естествен интерес към „различния“, към „другия“. Положителната или отрицателна натовареност на този интерес зависи от субективни фактори, като ниво на образование, материално и социално положение, а не на последно място и стечение на житейски обстоятелства. Все пак в генерален план между двата „лагера“ е налице ясно разграничение, с подчертан нюанс на неразбирателство и неприязън. Ако някой преминава от едната страна на другата, то това трябва да се счита за извънредна ситуация. Не е възможно обаче да се направи статистика колко богат на такива извънредни ситуации е XIV век и по-специално в интересувания ни регион. Каквито и форми и измерения да имат отношенията на православни и латинци по западния Черноморски бряг, те се развиват в рамките на един обречен свят. Съвсем скоро той ще бъде окончателно погълнат от новата ислямска сила, Османската империя, и част от наслоените противоречия ще загубят очертанията си. Но до мечтаното единство така и няма да се стигне.

ИЗБОРИ И ЛИТЕРАТУРА / BIBLIOGRAPHY

Атанасов 2009: Атанасов, Г. *Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната стопанската и културната история на Добруджа през XIV век*. Велико Търново: Фабер. [**Atanasov 2009:** Atanasov, G. *Dobrudzhanskoto despotstvo. Kam politicheskata, tsarkovnata stopanskata i kulturnata istoriya na Dobrudzha prez XIV vek*. Veliko Tarnovo: Faber].

Божилов, Гюзелев 2004: Божилов, Ив., В. Гюзелев. *История на Добруджа*. Т. 2. *Средновековие*. Велико Търново: Фабер. [**Bozhilov, Gyuzelev 2004:** Bozhilov, Iv., V. Gyuzelev. *Istoriya na Dobrudzha. T. 2. Srednevekovie*. Veliko Tarnovo: Faber].

Божилов 2014: Божилов, Ив. *Българското общество през 14. век. Структура и просопография*. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“. [**Bozhilov 2014:** Bozhilov, Iv. *Balgarskoto obshtestvo prez 14. vek. Struktura i prosopografiya*. Plovdiv: Fondatsiya „Balgarsko istoricheskoto nasledstvo“].

Гагова 2004: Гагова, Кр. *Кръстоносните походи и средновековна България*. София: Проф. Марин Дринов. [**Gagova 2004:** Gagova, Kr. *Krastonosnite pohodi i srednevekovna Bulgariya*. Sofiya: Prof. Marin Drinov].

Гонис 1994: Гонис, Д. Търново и крайбрежните митрополии и архиепископии (Варна, Месемврия, Созопол и Анхиало). // *Търновска книжовна школа*. Т. 5. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. [**Gonis 1994:** Gonis, D. Tarnovo i kraubrezhnite mitropolii i arhiepiskopii (Varna, Mesemvriya, Sozopol i Anhialo). // *Tarnovska knizhovna shkola*. Т. 5. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“].

Горина 1970: Горина, Л. Походът на граф Амедео VI Савойски против България през 1366 г. // *Исторически преглед*, № 6. [**Gorina 1970:** Gorina, L. Pohodat na graf Amedeo VI Savoyski protiv Bulgariya prez 1366 g. // *Istorieski pregled*, № 6].

Гюзелев 1985: Гюзелев, В. *Училища, скриптории, библиотеки и знания в България през XIII–XIV век*. София: ДИ „Народна просвета“. [**Gyuzelev 1985:** Gyuzelev, V. Uchilishta, skriptorii, biblioteki i znaniya v Bulgariya prez XIII–XIV vek. Sofiya: DI „Narodna prosveta“].

Гюзелев 1992: Гюзелев, В. Наблюдения върху византийското присъствие в българското Черноморие от края на XII до средата на XV век. // *История*, № 3–4, 1–11. [**Gyuzelev 1992:** Gyuzelev, V. Nablyudeniya varhu vizantiyskoto prisastvie v balgarskoto Chernomorie ot kraya na XII do sredata na XV vek. // *Istoriya*, № 3–4, 1–11].

Гюзелев 1994: Гюзелев, В. *Извори за средновековната история на България (VII–XIV век) в австрийските ръкописни сборки и архиви*. Т. 1. *Български, други славянски и византийски извори*. София: Проф. Марин Дринов. [**Gyuzelev 1994:** Gyuzelev, V. *Izvori za srednevekovnata istoriya na Bulgariya (VII–XIV vek) v avstriyskite rakopisni sbirki i arhivi. T. 1. Balgarski, drugi slavyanski i vizantiyski izvori*. Sofiya: Prof. Marin Drinov].

Гюзелев 1995: Гюзелев, В. *Очерци върху историята на Българския североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV век)*. София: Борина. [**Gyuzelev 1995:** Gyuzelev, V. *Ochertsy varhu istoriyata na Balgarskiya severoiztok i Chernomoriето (kraya na XII – nachaloto na XV vek)*. Sofiya: Borina].

Гюзелев 1997: Гюзелев, В. Българи и жители на българските градове в италианските градове-държави Генуа и Венеция и някои техни фактории през XIV–XV векове (Предварителни бележки). // *Българи в Италия и италианци в България*. Приноси. София. [**Gyuzelev 1997:** Gyuzelev, V. Balgari i zhiteli na balgarskite gradove v italiyskite gradove-darzhavi Genua i Venetsiya i nyakoi tehni faktorii prez XIV–XV vekove (Predvaritelni belezhki). // *Balgari v Italiya i italiantsi v Bulgariya*. Prinosi. Sofiya].

Гюзелев 1999: Гюзелев, В. Религиозна търпимост и несъвместимост между гърци и българи, православни и католици в България през XIII – средата на XV век. // *Palaeobulgarica*, № 3, 49–66. [**Gyuzelev 1999:** Gyuzelev, V. Religiozna tarpimost i nesavmestimost mezhdu gartsii i balgari, pravoslavni i katolitsi v Bulgariya prez XIII – sredata na XV vek. // *Palaeobulgarica*, 3, 49–66].

Гюзелев 2001a: Гюзелев, В. *Венециански документи за историята на България и българите от XII–XIV век*. София: Проф. Марин Дринов. [**Gyuzelev 2001a:** Gyuzelev, V. *Venetsianski dokumenti za istoriyata na Bulgariya i balgarite ot XII–XIV vek*. Sofiya: Prof. Marin Drinov].

Гюзелев 2001b: Гюзелев, В. “Cherana bulgara de loco nomine Acrida” (Нови венециански документи от 1390–1415 г. за българи, роби на остров Крит). // *Palaeobulgarica*, № 4, 3–26. [**Gyuzelev 2001b:** Gyuzelev, V. “Cherana bulgara de loco nomine Acrida” (Novi venetsianski dokumenti ot 1390–1415 g. za balgari, robi na ostrov Krit). // *Palaeobulgarica*, 4, 3–26.].

Гюзелев 2005: Гюзелев, В. Споменавания на варненци във венециански, генуезки и патриаршески документи от XIV–XV век. // *Българските земи през Средновековието (VII–XIV век)*. Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. Варна. [**Gyuzelev 2005:** Gyuzelev, V. Spomenavaniya na varnentsi vav venetsianski, genuezki i patriarsheski dokumenti ot XIV–XV vek. // *Balgarskite zemi prez Srednovekoviето (VII–HIV vek)*. Mezhdunarodna konferentsiya v chest na 70-godishninata na prof. Aleksandar Kuzev. Varna].

Гюзелев 2009a: Гюзелев, В. *Три етюда върху българския XIV век*. София: Проф. Марин Дринов. [**Gyuzelev 2009a:** Gyuzelev, V. Tri etyuda varhu balgarskiya XIV vek. Sofiya: Prof. Marin Drinov].

Гюзелев 2009b: Гюзелев, В. *Папството и българите през Средновековието*. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“. [**Gyuzelev 2009b:** Gyuzelev, V. *Papstvoto i balgarite prez Srednovekoviето*. Plovdiv: Fondatsiya „Balgarsko istorichesko nasledstvo“].

Карпов 1990: Карпов, С. *Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: проблемы торговли*. Москва: издательство Московского университета. [**Karpov 1990:** Karpov, S. *Ital'yanskiye morskkiye respublik i Yuzhnoye Prichernomor'ye v XIII–XV vv.: problemy trgovli*. Moskva: izdatel'stvo Moskovskogo universiteta].

Карпов 1991: Карпов, С. О торговых привилегиях итальянских морских республик в Трапезундской империи. // *Византийский временник*, Т. 51. [**Karpov 1991:** Karpov, S. O trgovykh privilegiyakh ital'nskikh morskikh republik v Trapezundskoy imperii. // *Vizantiyskiy vremennik*, Т. 51].

Карпов 2000: Карпов, С. *Латинская Романия*. Санкт Петербург: Алейтея. [**Karpov 2000:** Karpov, S. *Latinskaya Romaniya*. Sankt Peterburg: Aleyteya].

Карпов 2004: Карпов, С. Административное устройство и статус венецианской фактории в Трапезунде. // *Византийский временник*, Т. 63 (88). [**Karpov 2004:** Karpov, S. Administrativnoye ustroystvo i status venetsianskoy faktorii v Trapezunde. // *Vizantiyskiy vremennik*, Т. 63 (88)].

Кузев, Гюзелев 1981: Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости. Т. 1. Градове и крепости по Дунав и Черно море*. Варна: Георги Бакалов. [**Kuzev, Gyuzelev 1981:** Kuzev, Al., V. Gyuzelev. *Balgarski srednovekovni gradove i kreposti. T. 1. Gradove i kreposti po Dunav i Chernomore*. Varna: Georgi Bakalov].

Матанов 2002: Матанов, Хр. *Средновековните Балкани*. Исторически очерци. София: Парадигма. [**Matanov 2002:** Matanov, Hr. *Srednovekovnite Balkani. Istoricheski ochertsii*. Sofiya: Paradigma].

Мутаfoва 1999: Мутаfoва, Кр. Религиозната самоидентичност в българското и византийското общество през XIV – първата половина на XV век (в динамиката на османската инвазия). // *Средновековните Балкани. Политика, религия, култура*. София. [Mutafova 1999: Mutafova, Kr. Religioznata samoidentichnost v balgarskoto i vizantiyskoto obshtestvo prez XIV – parvata polovina na XV vek (v dinamikata na osmanskata invaziya). / *Srednovekovnite Balkani. Politika, religiya, kultura*. Sofiya].

Мутафчиев 1925: Мутафчиев, П. Към историята на месемврийските манастири. // *Сборник в чест на В. Н. Златарски*. София. [Mutafchiev 1925: Mutafchiev, P. Kam istoriyata na mesemvriyskite manastiri. // *Sbornik v chest na V. N. Zlatarski*. Sofiya].

Николов 2011: Николов, А. Повест полезна за латините: паметник на средновековната славянска полемика срещу католицизма. София. [Nikolov 2011: Nikolov, A. Povest polezna za latinite: pametnik na srednovekovnata slavqnska polemika sreshtu kato-litsizma. Sofia].

Николов 2016: Николов, А. Между Рим и Константинопол. Из антикатолическата литература в България и славянския православен свят (XI – XVII век). София, 2016. Фондация „Българско историческо наследство“ [Nikolov 2016: Nikolov, A. Mezhu Rim i Konstantinopol. Iz antikatolocheskata literature v Bulgaria i slavyanskya pravoslaven svyat (XI – XVII vek). Sofya, Fondatsia “Bulgarsko istoricheskno nasledstvo”].

Николова 1997: Николова, Б. *Устройство и управление на българската Православна църква (IX–XIV век)*. София: Проф. Марин Дринов. [Nikolova 1997: Nikolova, B. *Ustroystvo i upravlenie na balgarskata Pravoslavna tsarkva (IX–XIV vek)*. Sofiya: Prof. Marin Drinov].

Николова 2009: Николова, Б. „Монахиня Теофана“ (два въпроса около личността и конфесията на Кераца). // *Минало*, № 4. [Nikolova 2009: Nikolova, B. „Monahinya Teofana“ (dva varpasa okolo lichnostta i sonfesiyata na Keratsa). // *Minalo*, № 4].

Павлов 1996: Павлов, Пл. Българското етническо и политическо присъствие в междуречието на Дунав и Днестър през XII–XIV в. // *Страници от историята на българите в Северното Причерноморие*. Велико Търново. [Pavlov 1996: Pavlov, Pl. Balgarskoto etnichesko i politichesko prisastvie v mezhdurechieto na Dunav i Dnestar prez XII–XIV v. // *Stranitsi ot istoriyata na balgarite v Severnoto Prichernomorie*. Veliko Tarnovo].

Плетньов 2008a: Плетньов, В. Средновековна Варна (XIII – началото на XV век). – В: 10 книги за Варна. Варна. [Pletnyov 2008a: Pletnyov, V. Srednovekovna Varna (XIII – nachaloto na XV vek). // *10 knigi za Varna*. Varna].

Плетньов 2008б: Плетньов, В. Варненската митрополия през XIII – XIV век. // *10 книги за Варна*. Варна. [Pletnyov 2008b: Pletnyov, V. Varnenskata mitropoliya prez XIII – XIV vek. // *10 knigi za Varna*. Varna].

Плетньов 2008с: Плетньов, В. Изграждането на Варненската крепост и Варненската митрополия (XI–XIV век). // *Християнската култура в средновековна България*. Велико Търново. [Pletnyov 2008c: Pletnyov, V. Izgrazhdaneto na Varnenskata krepost i Varnenskata mitropoliya (XI–XIV vek). // *Hristiyanskata kultura v srednovekovna Bulgariya*. Veliko Tarnovo].

Сакъзов 1935: Сакъзов, Ив. Стопанските връзки на България с чужбина през XIV век. – Годишник на СУ, Юридически факултет. Т. 30/7. [Sakazov 1935: Sakazov, Iv. Stopanskite vrazki na Balgariya s chuzhbina prez XIV vek. // *Godishnik na SU, Yuridicheski fakultet*. Т. 30/7].

Тодорова 1982: Тодорова, Е. Статутът на италианските колонии в българските земи през Средновековието. // *България 1300. Институции и държавна традиция*. Т.

2. София. [Todorova 1982: Todorova, E. Statutat na italianskite kolonii v balgarskite zemi prez Srednovekovieto. // *Balgariya 1300. Institutsii i darzhavna traditsiya*. T. 2. Sofiya].

Тютюнджиев 2002: Тютюнджиев, Ив. Екзархии на Цариградската патриаршия в българските земи през XIV–XIX век. // *Търновска книжовна школа*. Т. 7. Велико Търново. [Tyutyundzhiev 2002: Tyutyundzhiev, Iv. Ekzarhii na Tsarigradskata patriarshiya v balgarskite zemi prez XIV–XIX vek. // *Tarnovska knizhovna shkola*. T. 7. Veliko Tarnovo]

Dujèev 1965: Dujèev Iv. Il Francescanesimo in Bulgaria nei secoli XIII e XIV. // Dujèev, Iv. *Medioevo bizantino-slavo. V. 1. Saggi di storia politica e culturale*. Roma.

Gill 1958: Gill, J. *The Council of Florence*. Cambridge.

Gill 1979: Gill, J. Church union: Rome and Byzantium (1204–1453). London, Variorum reprints.

Gjuzelev 1986: V. Gjuzelev. *Forschungen zur geschichte bulgariens im Mittelalter*. Wien.

Jacoby 1993: Jacoby, D. The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261). // *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, vol. 43.

Karpov 1997: Karpov, S. Black Sea and the Crisis of the Middle 14th Century: an underestimated Turning Point. // *Thesaurismata*, 27.

Karpov 1998: Karpov, S. Orthodox Christians in Italian-Tartar surrounding: New Archival Evidences on Rich and Poor in Venetian Tana, 14th – 15th Centuries. // *Ricchi e poveri nella societa dell' Oriente Grecolatino*. A cura di C. Maltezou, Venezia.

Laiou-Thomadakis 1980-1981: Laiou-Thomadakis, A. The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System, 13th – 15th Centuries. // *Dumbarton Oaks papers*, vol. 34-35.

Nikolova 2009: Nikolova, B. Die Klöster des bistums Messembria. // *Bulgarian Historical Review*, № 3–4.

Schreiner 1986: Schreiner, P. *Studia Byzantino-Bulgarica*. Wien.